

РОЗДІЛ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.15

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.1>

ЗАРОДЖЕННЯ, ПОНЯТТЯ ТА СПЕЦИФІЧНІ ОЗНАКИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ЯК ПІДСТАВ ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ, ТРАНСФОРМАЦІЇ ТА ПРИПИНЕННЯ АРХАЇЧНИХ ВІДНОСИН ПЕРВІСНООБЩИННОГО СУСПІЛЬСТВА

ORIGIN, CONCEPTS AND SPECIFIC SIGNS OF LEGAL FACTS AS THE BASIS OF THE ORIGIN, CHANGE, TRANSFORMATION, AND TERMINATION OF ARCHAIC RELATIONS OF PRIMITIVE COMMUNITY

Ганьба О.Б.,

кандидат юридичних наук,
докторант докторантури

Національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

У статті аналізуються поняття, специфічні ознаки юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, трансформації та припинення архаїчних відносин первіснообщинного суспільства.

Стверджується, що відсутність законодавчо закріпленого визначення юридичного факту призводить до довільного трактування зазначеної категорії, а, відповідно, і змішування в юридичній практиці юридичних фактів з іншими юридично значущими явищами, що призводить до винесення неправомірних рішень та порушення законності.

Визначається, що юридичний факт – це насамперед життєва обставина, правова природа якої окреслена самим життям, тому виділена і вибрана серед інших законодавцем і закріплена в гіпотезах правових норм як юридична підстава для виникнення, зміни, трансформації та припинення правовідносин.

На основі позиції автора щодо виникнення права і правових відносин ще в додержавний період існування людської цивілізації як права архаїчного (або примирювального чи звичаєвого) акцентується увага на необхідності перегляду часу виникнення та використання юридичних фактів у правовій практиці різних історичних соціумів.

Відповідно, наголошується на тому, що вже в архаїчні часи регулювання суспільних відносин мононормами їх застосування здійснювалося не спонтанно, хоча і дещо інтуїтивно, не зовсім усвідомлено, проте відповідно до певних життєвих ситуацій об'єктивного або суб'єктивного характеру їх походження. Такі ситуації виступали спонукальними факторами виникнення архаїчних правовідносин у результаті застосування мононорм у відповідній формі їх виразу (у вигляді звичаю, ритуалу, обряду тощо).

У дослідженні виокремлюються специфічні ознаки життєвих ситуацій, які виступали першопричинами виникнення, зміни чи припинення архаїчних відносин, що відрізняють їх від сучасного розуміння категорії «юридичні факти» та визначають місце і роль останніх в архаїчному механізмі регулювання правовідносин первіснообщинного суспільства.

Зауважується, що дослідження проблем походження, розвитку та прояву особливостей функціонування юридичних фактів як важливої складової частини механізму правового регулювання правовідносин у будь-якому суспільстві варто починати з часів зародження архаїчного права та архаїчних відносин додержавного періоду еволюції людського суспільства.

Ключові слова: юридичні факти, правові відносини, специфічні ознаки, механізм правового регулювання, архаїчне право, мононорми.

The article analyzes the concepts, specific features of legal facts as the basis for the origin, change, transformation and termination of archaic relations of primitive community.

It is argued that the absence of a statutory definition of a legal fact leads to the arbitrary interpretation of the specified category, and, accordingly, the mixing of legal facts with other legally relevant phenomena, which leads to the making of unlawful decisions and violation of legality.

It is determined that a legal fact is, first and foremost, a life circumstance, the legal nature of which is outlined by life itself, so it is singled out and chosen among other legislators and enshrined in the hypotheses of legal norms as a legal basis for the emergence, change, transformation and termination of legal relations.

On the basis of the author's position on the origin of law and legal relations in the pre-state period of existence of human civilization, as the right of archaic (or reconciliation or custom), attention is paid to the need to review the time of origin and use of legal facts in the legal practice of different historical societies.

Accordingly, it is emphasized that in the archaic times of regulating social relations by mononorms, their use was not spontaneously, though somewhat intuitively but in accordance with certain life situations of an objective or subjective nature of their origin. Such situations acted as a driving factor for the emergence of archaic legal relationships as a result of the use of mononorms in the appropriate form of their expression (in the form of custom, ritual, rite).

Therefore, the study identifies the specific features of life situations, which acted as the driving factors of the emergence of archaic relations, which distinguish them from the modern understanding of the category of "legal facts" and determine the role of the latter in the archaic mechanism of regulation of social relations.

It is noted that the study of problems of origin, development and manifestation of the peculiarities of the functioning of legal facts, as an important component of the mechanism of legal regulation of relations in any society should begin from the time of the emergence of archaic law and archaic relations before the state period of evolution of human society.

Key words: legal facts, legal relations, specific features, mechanism of legal regulation, archaic law, mononorms.

Постановка проблеми. Дослідження динаміки функціонування правових відносин у різних сферах життєдіяльності суспільства неможливо без усебічного аналізу головного фактора їх виникнення та активізації – юридичного факту. Адже юридичний факт є тим джерелом, що «запускає» в дію механізм правового регулювання шляхом переведення правової норми зі статичного стану «очікування» в динамічний стан її реалізації. Тому юридичні факти сприяють стабільному функціонуванню всієї системи права загалом та механізму правового регулювання зокрема. Саме в механізмі правового регулювання налагоджуються правові зв'язки між окремими суб'єктами соціуму завдяки розподілу прав і обов'язків між ними, визначаються шляхи їх розвитку, час тривалості та припинення тощо [1, с. 101].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До загальнотеоретичної та галузевої проблематики дослідження юридичних фактів зверталися такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як: О.В. Данилюк, А.М. Завальний, В.Б. Ісаков, А.В. Коструба, О.О. Красавчиков, В.С. Нерсесянц, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, О.Ф. Скакун, Є.О. Харитонов, М.В. Цвік, Г.М. Чувакова, О.А. Явор, В.В. Ярков та ін.

Однак переважна більшість вищезазначених науковців залишали поза увагою питання з'ясування часу виникнення та використання юридичних фактів у правовій практиці додержавного періоду розвитку різних історичних соціумів, а відповідно, і оминали увагою висвітлення їхніх специфічних ознак, характерних для правового регулювання архаїчних відносин в епоху розвиненого родового суспільства.

Отже, подальшого розроблення та переосмислення з урахуванням здобутків сучасної правової науки потребують питання виникнення і висвітлення характерних рис юридичних фактів архаїчних відносин первіснообщинного суспільства, а також окремих проблем еволюції цього явища.

Відповідно, **метою статті** є з'ясування питання зародження, поняття і специфічних ознак юридичних фактів як підстав виникнення, зміни, трансформації та припинення архаїчних відносин первіснообщинного суспільства.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких **завдань**:

- визначення змісту категорії «юридичний факт» на основі сучасних наукових досліджень;

- окреслення часу виникнення та використання юридичних фактів у правовій практиці різних історичних соціумів;

- узагальнення життєвих ситуацій (юридичних фактів), які виступали першопричинами виникнення, зміни чи припинення архаїчних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Ускладнення правових відносин у багатьох сферах життєдіяльності людини спричиняє виникнення нових моделей взаємодії між їх учасниками, постійну зміну уявлень про певні правові зв'язки, переоцінку традиційних правовідносин з позицій

досягнень суспільного розвитку та науково-технічного прогресу [2, с. 229].

Як слушно зауважує В. Ярков, юридичні факти є одним із компонентів науки, методу та механізму правового регулювання, системи правотворчості, підставою виникнення правових зв'язків, будучи одночасно елементом змісту правовідносин [3, с. 16] (хоча, на наш погляд, сумнівно, що юридичний факт є елементом змісту правовідносин, адже більшість науковців до змісту правовідносин відносять тільки суб'єктивні юридичні права та суб'єктивні юридичні обов'язки їх учасників).

Розвиток теоретичної основи категорії «юридичний факт» є практичною необхідністю подальшого вдосконалення не менш важливої категорії – «правові відносини», на що ми вже наголошували. Зазначена необхідність зумовлена також відсутністю в окремих галузях сучасного законодавства України юридично чіткого та повного закріплення системи юридичних фактів, як це відбувається в сучасних системах права окремих розвинутих держав, що також ускладнює процедуру їх використання у національному правовому регулюванні суспільних відносин [4, с. 114].

Чинне законодавство України, на жаль, не надає навіть загального визначення юридичного факту, а трактує його казуально, шляхом описування індивідуальних ознак зазначеної категорії, оминаючи його загальні, родові характеристики [5, с. 21]. Однак відсутність законодавчо закріпленого визначення юридичного факту приводить до довільного трактування зазначеної категорії, а відповідно, змішування в юридичній практиці юридичних фактів з іншими юридично значущими явищами, що зумовлює винесення уповноваженими органами неправомірних рішень та порушення законності.

Вбачається, що юридичний факт – це насамперед життєва обставина, правова природа якої окреслена самим життям, тому виділена і вибрана серед інших законодавцем і закріплена в гіпотезах правових норм як юридична підстава для виникнення, зміни та припинення правових відносин.

Більшість сучасних науковців одноставні в тому, що категорія «юридичний факт» стала вперше застосовуватися та досліджуватися у римському праві. На думку німецького юриста А. Манігк, вперше в науковий обіг поняття «юридичний факт» увів Фрідріх Карл фон Савіньї у своїй науковій праці «Система сучасного римського права», в якій він писав: «Я називаю події, що викликають виникнення або припинення правовідносин, юридичними фактами» [6].

Ще в Інституціях Гая Юстиніана офіційно виділяли чотири різновиди юридичних фактів: контракт, квазі-контракт, делікт, квазі-делікт. Цей поділ у пізніші часи успішно був запозичений і закріплений Кодексом Наполеона [7, с. 250, 306]. Більш деталізовані вчення про юридичні факти були розвинені науковцями раннього капіталізму.

Однак, виходячи з того, що ми притримуємося позиції щодо виникнення права і правових відносин

ще в додержавний період існування людської цивілізації як права архаїчного (або примирювального чи звичаєвого), постає проблема перегляду часу виникнення та використання юридичних фактів у правовій практиці різних історичних соціумів.

Так, на нашу думку, вже в архаїчні часи регулювання суспільних відносин мононормами їх застосування здійснювалося не спонтанно, хаотично, хоча і дещо інтуїтивно, не зовсім усвідомлено, проте відповідно до певних життєвих ситуацій об'єктивного чи суб'єктивного характеру їх походження. Такі ситуації виступали першопричиною, спонукальним джерелом виникнення архаїчних правовідносин у результаті застосування мононорм у відповідній формі їх виразу, виробленою тривалою практикою у вигляді звичаю, ритуалу, обряду тощо.

Наприклад, загибель на полюванні мисливця племені потребувало застосування і проведення поховального обряду, який супроводжувався відповідними діями (принесення дарів, ритуальних жертв, проведення поховальної церемонії з частуванням присутніх, виголошенням певних закликів, заклинань тощо) [8, с. 92–95].

Звісно, що такі життєві ситуації, які виступали першопричиною та спонукальним фактором виникнення, зміни чи припинення архаїчних відносин, характеризуються низкою специфічних ознак, що відрізняють їх від сучасного розуміння цієї категорії та визначають місце і роль останніх в архаїчному механізмі регулювання відносин первіснообщинного суспільства.

До таких рис варто насамперед віднести такі:

а) вони не сприймалися свідомістю людей первісного соціуму як окреме автономне явище, а охоплювалися нею з позицій синкретизму як єдина субстанція з мононормою, об'єктом її дії, суб'єктами та процедурою застосування тощо. Адже рівень розвитку первіснообщинного суспільства, тип його суспільних відносин не давали підстав для їх диференціації на окремі складники, оскільки оточуючий світ, матеріальне та духовне життя, реальне та міфічне не відокремлювалося одне від одного свідомістю первісної людини, а сприймалося як єдине ціле. Тому на ранніх стадіях розвитку правових явищ природний, соціальний, емоційний складники мононорм архаїчних правовідносин, процедури та причини їх застосування тощо сприймалися як єдина реальність [9, с. 31–35, 52–53];

б) іншою специфічною ознакою архаїчних юридичних фактів є те, що їх використання носило автоматичний характер, що пояснювалося виробленням практикою багаторазового повторювання процедур застосування мононорм до одних і тих же життєвих ситуацій: стихійних лих, народження, смерті, збору врожаю, проведення полювання, обряду ініціації, оборони від нападів ворожих племен тощо. Зазначені ситуації потребували обов'язкового нормативного регулювання задля належного дотримання повсякденних правил життя та безпеки життєдіяльності первісного соціуму. При цьому варто зазначити, що причини необхідності дотримання багатьох

мононорм не могли пояснити навіть старійшини – авторитети первісного суспільства, які пояснювали таку необхідність загальними твердженнями: «так треба», «так робили наші пращури», «так було завжди» тощо;

в) важливою специфічною рисою архаїчних фактів було й те, що вони, як і право в цілому, носили усний характер, зберігалися і передавалися у свідомості людей не як автономні явища, а як складник комплексу механізму соціально-правового регулювання в сукупності з мононормою, формою їх виразу, процедурою її застосування, архаїчними правовідносинами загалом;

г) характерною рисою архаїчних фактів було й те, що реальний і міфічний складники в них не відокремлювалися, а сприймалися як єдине ціле, як першопричина виникнення архаїчних правовідносин. Наприклад, неможливість пояснити причини землетрусу, що викликав необхідність переселення племені в інше місце проживання, пояснювалося гнівом богів, помстою духів тощо [10, с. 63–64].

д) і, насамкінець, важливою ознакою архаїчних юридичних фактів є і те, що одна і та ж подія або діяння людей породжували цілий комплекс архаїчних правовідносин, які потребували одночасної реалізації цілої низки мононорм у формі звичаїв, магії, ритуалів, обрядів тощо, які доповнювали одне одного і породжували складні комплексні, синкретичні архаїчні відносини, які відображали раціональну сторону життя первісного суспільства [11, с. 42].

Отже, комплексне застосування в регулятивному процесі первіснообщинного суспільства завдяки різноманітним повторюваним архаїчним фактам мононорм різних змістовних форм їх виразу (ритуалів, обрядів, культів тощо) було достатньо складним, різнобічним, багатоваріантним та взаємопроникним. Адже міф обґрунтовує та пояснює звичаї, звичай матеріалізує міф, міфологічні елементи знаходять своє вираження в обрядах і ритуалах тощо [9, с. 52].

Висновки і пропозиції. На підставі викладених аргументів вважаємо за потрібне стверджувати:

– сприйняття юридичних фактів як самостійного правового поняття та відмежування його від інших правових явищ відбулося у давньоримському приватному праві;

– дослідження проблем походження, розвитку та прояву особливостей функціонування юридичних фактів як важливої складової частини механізму правового регулювання правовідносин у будь-якому суспільстві варто починати з часів зародження архаїчного права та архаїчних відносин додержавного періоду еволюції людського суспільства;

– життєвими ситуаціями, які виступали першопричинами та спонукальними факторами виникнення, зміни чи припинення архаїчних відносин, що відрізняють їх від сучасного розуміння категорії «юридичні факти» та визначають їхнє місце і роль в архаїчному механізмі регулювання правовідносин первіснообщинного суспільства, притаманні специфічні ознаки їх прояву.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Коструба А. Доктринальні аспекти виникнення, зміни та припинення суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків. *Право України*. 2015. № 12. С. 101–107.
2. Явор О. Категорія юридичних фактів у сімейному праві: теоретичне і практичне значення. *Право України*. 2016. № 3. С. 229–235.
3. Ярков В.В. Юридические факты в механизме реализации норм гражданского процессуального права : автореф. дисс. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 1992. 36 с.
4. Братель О. Розвиток учення про процесуальні юридичні факти в юридичній доктрині. *Научно-практическое правовое издание Республики Молдова: Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2016. № 4. С. 111–115.
5. Завальний А.М. Юридичні факти в сфері здійснення правоохоронної діяльності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Київський національний ун-т внутрішніх справ. Київ, 2007. 192 с.
6. Savigny Friedrich Carl von: System des heutigen Römischen Rechts. Berlin, 1840. Bd. 2. URL: http://www.deutschestextarchiv.de/book/show/savigny_system02_1840
7. Покровский И.А. История римского права. 4-е изд. Петербург : Изд. юрид. кн. кл. «Право», 1918. XVI. 430 с.
8. Кислюк К.В., Кучер О.М. Релігієзнавство : підручник для студентів вузів. 5-те вид., виправ. і доп. Київ, 2005. 636 с.
9. Проблемы общей теории права и государства : учебник для вузов / под общ. ред. члена-корр. РАН, доктора юрид. наук, проф. В.С. Нерсесянца. Москва : Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1999. 832 с.
10. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік та ін. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків : Право, 2011. 584 с.
11. Скаун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. 4-те вид. Київ : Алерта, 2016. 528 с.